

دانشکده علوم انسانی و اجتماعی
گروه تاریخ

رساله برای دریافت درجه دکتری در رشته تاریخ
گرایش ایران دوره اسلامی

عنوان

بررسی روند فعالیت‌های مبلغان مسیحی اروپایی در ایران
از صفویه تا قاجار

استاد راهنما

دکتر مقصود علی صادقی

استادان مشاور

دکتر یحیی کلانتری

دکتر مهدی کیوان

پژوهشگر

شهاب شهیدانی

مهر ماه ۱۳۸۷

۱۳۸۷ / ۱۰ / ۳۱

۱۰۶۲۳۵

نام خانوادگی : شهیدانی	نام : شهاب
عنوان پایان نامه : بررسی روند فعالیت های مبلغان مسیحی اروپایی در ایران از صفویه تا قاجار	
استاد راهنما : دکتر مقصود علی صادقی	
استادان مشاور: دکتر یحیی کلاتری - دکتر مهدی کیوانی	
مقطع تحصیلی : دکترا	رشته : تاریخ
گرایش : تاریخ ایران بعد از اسلام	تاریخ فارغ التحصیلی : تعداد صفحه:
دانشگاه : تبریز	دانشکده : علوم انسانی و اجتماعی
واژه های کلیدی : میسونر - آگوستین - کارملیت - کاپوسن - یسوعی - فرانسیسکن - دومینیکن - پاپ - کلیسای رم - کمپانی هند شرقی انگلیس - صفویه - افشاریه - زنده	
چکیده :	
فعالیت مبلغان مسیحی در ایران سابقه ای بس طولانی دارد. از آنجا که مسیحیت در ذات خود آئینی تبلیغی است، کشیشان مسیحی اروپایی از همان سده های نخستین شکل گیری نهاد کلیسا و با حمایت پاپ، تبلیغ و موعظه در میان ملل دیگر را مجدانه پیگیری کردند و طی اعصار مختلف بویژه پس از حمله مغولان به ایران (۶۱۶ق) سعی فراوانی نمودند تا فعالیت های تبلیغی را با اهداف سیاسی و اقتصادی همراه کنند. برآمدن حکومت صفویان (۱۵۰۱/۹۰۷ق) نقطه عطفی در تاریخ روابط سیاسی ایران و اروپا بود. از آنجا که امپراطوری عثمانی حائل میان ایران و اروپا و در عین حال دشمن مشترک هر دو بود، لذا فعالیت کشیشان مسیحی اروپایی در راستای اهداف سیاسی مبارزه با عثمانی ها و پیگیری تبلیغ مسیحیت در ایران، رو به افزایش نهاد. بر این عوامل باید علاقمندی سلاطین صفوی به ایجاد رابطه با اروپا و استفاده از نیروی نظامی دول مسیحی اروپایی علیه عثمانی ها نیز اشاره کرد. همچنین شرایط مساعد داخلی ایران، از جمله روحیه مهمان نوازی و سعه صدر ایرانیان در برخورد با ادیان دیگر شرایط مناسبی را برای حضور کشیشان مسیحی اروپایی در ایران فراهم نمود. از میان فرقه های متعدد مسیحی، پنج فرقه فعالیت های تبلیغی و ماموریت های سیاسی عمده ای را در ایران از عصر صفویه تا قاجار انجام دادند که عبارتند از فرقه های: فرانسیسکن، دومینیکن، کارملیت، یسوعی، کاپوچی و آگوستین. در نیمه نخست حکومت صفویان (از شاه اسماعیل اول تا برآمدن شاه عباس اول) تلاش های کشیشان آگوستین، فرانسیسکن و دومینیکن بیش از سایر فرقه ها بود و عمدتاً به سیاست عثمانی ستیزی و تبلیغ مسیحیت مربوط می شد. کشیشان آگوستین در پیوند با منافع اقتصادی - نظامی پرتغالی ها و اسپانیایی ها در منطقه هرمز و خلیج فارس در این دوره پیشرفت قابل ملاحظه ای داشتند. لیکن برآمدن شاه عباس اول و اقدامات قاطع وی جهت حفظ حدود و ثغور و	

منافع ملی ایران کشیشان آگوستین و پرتغالی ها را با ناکامی مواجه کرد. عصر شاه عباس از حیث میزان حضور اروپائیان در ایران بی‌بدیل است و کشیشان مسیحی دیگر از جمله فرقه کارمیت‌ها فعالیت فراوانی در ابعاد سیاسی و دینی انجام دادند. از آنجا که تولد و رشد کمپانی‌های اقتصادی اروپای از عصر رنسانس به بعد در اروپا منشاء تحولات مهم و شگرفی شد که نهایتاً به ظهور طبقه بورژوازی در اروپا منتهی گردید، لذا کشیشان مسیحی اروپایی اهداف اقتصادی را نیز با سیاست‌های عثمانی ستیزی و تبلیغ آئین مسیحیت در ایران همراه کردند. با اینحال موانع متعدد داخلی از جمله مخالفت علما و نیز عدم رضایت قبلی شاه عباس به تبلیغ آئین مسیحیت، کشیشان مسیحی اروپایی را در انجام نیات خود ناکام گذاشت. در زمینه سیاست عثمانی ستیزی علیرغم تلاش فراوان شاه عباس و نیز کشیشان مسیحی، اتحادیه‌ای بر ضد عثمانی‌ها صورت نگرفت و در این زمینه هم موفقیتی برای دو طرف حاصل نشد. از اواخر عصر شاه عباس و در نیمه دوم حکومت صفویان تا پایان عصر صفویه ۱۱۳۵ ق، فرق دیگر مسیحی از جمله کاپوسن‌ها و یسوعیان نیز برای ترویج آئین مسیحیت و کمک به فعالیت کمپانی‌های اقتصادی اروپایی به ایران آمدند لکن فعالیت کشیشان مسیحی اروپایی برای تبلیغ در جمع مسلمانان ایران در این دوره، نه تنها موفقیتی در بر نداشت، بلکه با مسلمان شدن کشیش "آنتونیو دژزوا" (رئیس دیر آگوستین‌های اصفهان) که بعدها خود را "علیقلی جدید الاسلام" نامید، نقشه‌های بلند پروازانه مبلغان مسیحی در ایران با شکست قطعی مواجه گردید یقیناً مخالفت علمای شیعه با هر گونه تبلیغ مسیحیت در روند شکست فعالیت کشیشان مسیحی اروپایی در ایران جایگاه ویژه‌ای دارد. جالب آنکه کشیشان مسیحی اروپایی نتوانستند موفقیت چندانی در جذب اقلیت‌های مسیحی ایران از جمله ارامنه مسیحی، گرجی‌ها، نسطوریان، و اقلیت‌های غیر مسیحی ایران از جمله زرتشتیان و صابین کسب نمایند. تلاش تمام فرق مسیحی اروپایی برای تأثیر گذاری بر ارامنه با مقاومت سرسختانه ارامنه و حمایت دربار ایران از این مقاومت، بجایی نرسید. سقوط اصفهان بدست افغانه و برآمدن نادرشاه افشار، تکاپوهای کشیشان مسیحی اروپایی را در ایران کمرنگ تر نمود. خصوصاً که از نیمه دوم حکومت صفویه جنگ‌های ایران و عثمانی کاهش چشمگیری پیدا کرد. اوضاع داخلی ایران در عصر جانشینان نادر شاه افشار سرشار از هرج و مرج بود و لذا فرصتی برای حضور مؤثر مبلغان مسیحی اروپایی در ایران باقی نمی‌گذاشت. عصر زندیه تنها باروی کار آمدن دولت کریم خان زند بنظر فرصت خوبی برای کشیشان مسیحی اروپایی بود، لکن پس از دولت مستعجل کریم خان مجدداً آشوبهای داخلی و جدال‌های متناوب جانشینان کریم خان، فرقه‌های مختلف مسیحی اروپایی هر گونه تلاش دینی - سیاسی و اقتصادی را در ایران جایز ندانستند.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
الف.....	مقدمه.....
	فصل اول:
۱.....	کلیات.....
	فصل دوم: نگاهی به برخی از ابعاد میسیونری و عوامل مؤثر بر آن
۱۱.....	الف: نگاهی به سیر تاریخی میسیونری و فرقه‌های آن در ایران.....
۱۵.....	۱-۱- آگوستین‌ها.....
۱۶.....	۲-۱- فرانسیسکن‌ها.....
۱۷.....	۳-۱- فرقه دومینیکن.....
۱۸.....	۴-۱- فرقه کارملیت.....
۲۰.....	۵-۱- ژزوئیت‌ها.....
۲۲.....	ب- ارزیابی میزان آشنایی مسیحیان از اسلام و ایران.....
۲۷.....	ج- تأثیر اکتشافات جغرافیایی بر روند میسیونری.....
۳۰.....	د- تحولات سیاسی اروپا و تأثیر آن بر روند میسیونری.....
۳۲.....	۱-۱- پرتغالی‌ها.....
۳۲.....	۲-۱- اسپانیایی‌ها.....
۳۳.....	۳-۱- انگلیسی‌ها.....
۳۴.....	۴-۱- هلندی‌ها.....
۳۵.....	۵-۱- فرانسوی‌ها.....
۳۶.....	۶-۱- لهستانی‌ها.....
۲۸.....	ه- تحولات اقتصادی اروپا و مسیحیت.....
۴۱.....	۱-۱- پرتغالی‌ها و اسپانیایی‌ها.....
۴۲.....	۲-۱- انگلیسی‌ها و کمپانی هند شرقی انگلیس.....
۴۳.....	۳-۱- هلندی‌ها و فعالیت اقتصادی.....
۴۴.....	۴-۱- فرانسوی‌ها و شرکت هند شرقی فرانسه.....
۴۵.....	و- نگاهی بر روحیات حاکم بر دوران مورد بحث.....
	فصل سوم: موانع و جاذبه‌های ایران برای کشیشان مسیحی اروپایی
۵۱.....	الف- موانع فعالیت کشیشان مسیحی اروپایی در ایران.....
۶۰.....	ب- عوامل توجه و علاقمندی کشیشان مسیحی اروپایی به ایران.....
۶۰.....	۱-۱- سیاست عثمانی‌ستیزی اروپائیان و کشیشان مسیحی اروپایی در ایران.....
۶۴.....	۲-۱- زمینه‌های دیگر حضور مبلغان مسیحی اروپایی در ایران.....
	فصل چهارم: فعالیت کشیشان مسیحی اروپایی در ایران تا برآمدن شاه‌عباس اول
۷۰.....	الف- حضور کشیشان مسیحی اروپایی در ایران قبل از صفویه.....
۷۷.....	ب- عصر شاه‌اسماعیل اول صفوی (۹۳۰-۹۰۷ق/۱۵۲۴-۱۵۰۱م).....
۸۰.....	ج- عصر شاه طهماسب صفوی (۹۸۴-۹۳۰ق/۱۵۷۶-۱۵۲۴م).....
۸۳.....	د- حضور سیاسی- مذهبی پرتغالی‌ها و کشیشان آگوستینی در خلیج فارس و هرمز.....
۸۷.....	۱-۱- فعالیت مأموران و حکام پرتغالی در راستای امر تبلیغ مسیحیت.....
۹۰.....	۲-۱- کشیشان پرتغالی و امر تبلیغ.....
۹۵.....	ه- فعالیت کشیشان مسیحی اروپایی در عصر فترت صفویه (از مرگ شاه طهماسب تا برآمدن شاه‌عباس اول) (۹۹۵-۹۸۴ق/۱۵۸۷-۱۵۷۶م).....

فصل پنجم: کشیشان مسیحی اروپایی در عصر شاه‌عباس اول (۱۰۳۸-۹۹۵ق/۱۶۲۸-۱۵۸۷م)

- الف - فضای عمومی ۹۹
- ب - زمینه‌های حضور کشیشان مسیحی اروپایی در عصر شاه‌عباس اول ۱۰۰
- ج - آمدن آنتونی دو‌گوه‌آ (سفارت نخست) ۱۰۴
- د - سفارت دوم آنتونی دو‌گوه‌آ ۱۰۷
- هـ - سفارت سوم آنتونی دو‌گوه‌آ ۱۰۹
- و - کشیشان دیگر ۱۱۰
- ز - تأثیر پاپ و کشیشان مسیحی اروپایی بر مأموریت‌های برادران شرلی ۱۱۲
- ۱-۱ - نگاهی به مأموریت برادران شرلی ۱۱۲
- ۲-۱ - زمینه‌های حضور پاپ و کشیشان اروپایی در سفارت آنتونی شرلی ۱۱۴
- ۳-۱ - ورود کشیشان مسیحی در سفارت آنتوان شرلی ۱۱۶
- ۴-۱ - اولین سفارت رابرت شرلی به اروپا و کشیشان مسیحی ۱۱۸
- ۵-۱ - سفارت دوم رابرت شرلی به اروپا و کشیشان مسیحی ۱۲۲
- ح - کشیشان کارملیت در عصر شاه‌عباس اول ۱۲۶
- ط - تأثیر ژان تادئوس کارملی بر رونق فعالیت کارملیت‌ها ۱۴۳
- ی - نشانه‌های ضعف کشیشان کارملی ۱۴۶
- ک - کارنامه فرهنگی کشیشان کارملی ۱۴۸
- ل - کشیشان آگوستینی در عصر شاه‌عباس اول ۱۵۰
- م - تعامل آگوستین‌ها و کارملیت‌ها ۱۵۹
- ن - کشیشان پروتستان ۱۶۲
- س - کشمکش دول اروپایی و تأثیر آن بر فعالیت میسیونری در ایران ۱۶۲
- ع - توفیقات دینی کشیشان مسیحی اروپایی در عصر شاه‌عباس اول ۱۶۳

فصل ششم: کشیشان مسیحی اروپایی و اقلیت‌های دینی ایران

- الف - ارزیابی حضور کشیشان مسیحی اروپایی در میان ارامنه ۱۷۰
- ۱-۱ - ارامنه کاتولیک ۱۸۴
- ۲-۱ - کشیشان مسیحی اروپایی و ارامنه پس از شاه‌عباس اول ۱۸۷
- ب - کشیشان مسیحی اروپایی و اقلیت‌های غیرارامنه ۱۹۵
- ۱-۱ - کشیشان مسیحی اروپایی و گرجی‌ها ۱۹۵
- ۲-۱ - کشیشان مسیحی اروپایی و مسیحیان آشوری و نسطوری ۱۹۹
- ۳-۱ - کشیشان مسیحی اروپایی و زرتشتیان ۲۰۱
- ۴-۱ - کشیشان مسیحی اروپایی ماندایی‌ها ۲۰۱
- فصل هفتم: کشیشان مسیحی اروپایی در ایران از مرگ شاه‌عباس تا سقوط اصفهان (۱۱۳۵-۱۰۳۸ق/۱۷۲۲-۱۶۲۸م)
- الف - سیاست مذهبی سلاطین صفوی پس از شاه‌عباس اول در قبال مسیحیان ۲۰۳
- ب - فعالیت کشیشان مسیحی کاپوسن، دومینکن ویسوعی در این دوره ۲۰۳
- ۱-۱ - فضای عمومی ۲۰۶
- ۲-۱ - کاپوسن‌ها ۲۰۶
- ۳-۱ - رافائل دومانس ۲۱۲

- ۴-۱- دومینیکن‌ها ۲۱۵
- ۵-۱- ژزوئیت‌ها ۲۱۶
- ج - زوال آگوستین‌ها ۲۱۹
- د - فعالیت کشیشان کارملی در این دوره ۲۲۳
- ه - علل ضعف فعالیت کارملیت‌ها در ایران ۲۲۹
- و - توفیقات دینی کشیشان مسیحی اروپایی پس از شاه‌عباس اول ۲۳۲
- ز - سقوط اصفهان و کشیشان مسیحی اروپایی ۲۳۸

فصل هشتم: مجادلات کلامی مسیحیان و مسلمانان در عصر صفویه

- الف: رونمایی از مجادلات کلامی عصر صفوی ۲۴۴
- ب - مجادلات کلامی مسیحیان و مسلمانان ۲۴۷
- ج - علیقلی جدیدالاسلام، کشیش مسلمان شده پرتغالی ۲۵۵

فصل نهم: فعالیت کشیشان مسیحی اروپایی در عصر افشاریه و زندیه (۱۱۴۸-۱۲۰۹ق/ ۱۷۳۵-۱۷۹۴م)

- الف - عصر نادری (۱۱۴۸-۱۱۶۰ق/ ۱۷۳۵-۱۷۴۷م) ۲۵۹
- ۱-۱- فضای عمومی ۲۵۹
- ۲-۱- سیاست مذهبی نادر در قبال مسیحیان و کشیشان مسیحی اروپایی ۲۶۰
- ۳-۱- بازن در خدمت مسیحیت و نادر ۲۶۷
- ۴-۱- دامیان ، راهب پزشک ۲۶۹
- ۵-۱- کشیشان کاتولیک و مسأله ارامنه ۲۷۱
- ۶-۱- گزارش کارملیت‌ها از عصر نادری ۲۷۵
- ب - عصر فترت و کشیشان مسیحی اروپایی (۱۱۶۰-۱۱۸۸ق/ ۱۷۴۷-۱۷۷۴م) ۲۷۷
- ج - عصر زندیه (۱۱۸۸-۱۲۰۹ق/ ۱۷۷۴-۱۷۹۴م) ۲۷۹
- نتیجه‌گیری ۲۸۷
- فهرست منابع و مآخذ ۲۹۰
- نمایه موضوع ۲۹۹

مقدمه

سخن گفتن از کشیشان مسیحی اروپایی و فعالیت آنها در ایران سهل و ممتنع است. دیر زمانی است که حضور آنها در ایران مورد بحث و تحقیق قرار گرفته، لکن زمان کمی از آشنایی محققان و مورخان ایرانی، از روشهای نوین تحلیل تاریخی نمی گذرد. براین اساس پرداختن به این مقوله چندان ساده نیست. عمده محققان و مورخان از منظر ایرانی - اسلامی به تحولات میسیونری پرداخته اند و حال آنکه کمتر به جنبه اروپایی آن اشارتی رفته است. بطور قطع آنچه در این نقیصه موثر افتاده، عدم توجه به منابع اروپایی و عبارتی دیگر در دسترس نبودن آثار متنوع و پراکنده فعالیت مبلغان مسیحی اروپایی است. از آنروکه منابع مرتبط با تحولات میسیونری عمدتاً شکل اروپایی دارند و به زبانهای مختلف اروپایی لاتین، فرانسوی، پرتغالی، اسپانیایی و هلندی است، کار پژوهش و تحقیق در این خصوص را با موانع عمده ای مواجه کرده است. وانگهی شمار ناچیزی از این همه منابع ترجمه شده اند. براین اساس کار پژوهشگر این وادی حقیقتاً سخت و دشوار می باشد. انگیزه هایی که آمدن کشیشان اروپایی به ایران را تعریف می کند، براساس پندار متعارف، بیشتر حول محور استعمار معرفی شده و حال آنکه این قبیل تحلیلها امروزه در تبیین تاریخی کارایی کمتری دارند.

حقیقت آنکه لایه های سپهر اجتماعی و دالانهای تودرتوی سپهر فردی آدمی بسی پیچیده و رازناک است و تحلیلهایی حوادث تاریخی در واقع تعریف وضعیت موجود و نابسامانیها حال آدمی است و البته شکل این نابسامانیها هر زمان که عوض گردد تحلیلهای حوادث تاریخی نیز تغییر می پذیرد. از این منظر باید گفت با خاتمه عصر استعمار یا کم رنگ شدن آن تحلیلهای دوباره ای سربر می آورد و آدمی چاره ای ندارد که بناهای فکری - تحقیقی گذشته را مجدداً اصلاح نماید.

پیشنهاد انجام این پژوهش را مدیون استاد راهنمای فرهیخته رساله، جناب آقای دکتر مقصود علی صادقی هستم. ایشان در گام نخست و به درستی بررسی روند فعالیت های کشیشان مسیحی اروپایی در عصر صفویه را محمل مناسبی برای پژوهشی دانستند. هرچند که اظهارات اساتید محترم

دیگر، دوره زمانی این رساله را شامل اعصار افشاریه و زندیه نیز نمود که در واقع باید گفت دوره های اخیر تاریخی از حیث موضوع، غنای لازم را برای امر پژوهشی و تحقیق ندارند.

حقیقت آنکه برای محققى که در دوره های خاص قلمفرسایى مى کند، بریدن از حیطه پژوهش متعارفش و رفتن به سمت دوره های ناشناخته تر دیگر کاری دو جانبه است (این امر در خصوص راقم این سطور اتفاق افتاد). از یکسو حلاوت آگاهی و درک دوره جدید او را به وجد مى آورد اما از دیگر سوی اشراف یافتن به دوره جدید ریاضتی دوباره مى طلبد و گاه با ضیق وقت و زمان محدود فعالیت های آکادمیک سازگار نیست و منجر به آشفتگی های ناخواسته ای در این زمینه مى گردد. همچنانکه دوره زمانی این رساله که محدوده سیصدساله تاریخ ایران و اروپا را دربر مى گیرد، جایی برای ژرف اندیشی همه جانبه علمی باقی نمى گذارد و لذا تحلیل همه جانبه رخدادهای تاریخی چنین محدوده ای کاری نه درخور یک رساله دکتری بلکه شاید بتوان گفت همّت گروهی پژوهشگران را مى طلبد.

دشواری دیگر آنکه مبلغان مسیحی از آنرو که در آمدن به ایران عصر صفویه و پس از آن حامل اتفاقات و تحولات جدید اروپای عصر رنسانس بودند و انگیزه های قوی سیاسی و اقتصادی را همراهی مى کردند، پیچیدگی خاصی به فعالیت هایشان اضافه مى شد. سابق بر این انگیزه های دینی امر مهمی در تبلیغ مسیحیت بود و حال آنکه با تولد و رشد کمپانی های اقتصادی و ظهور ناسیونالیسم، فردیت و اومانیزم اروپایی، مجموعه تحركات کشیشان اروپایی را تحت الشعاع خود قرار مى داد. و لذا تفکیک این امور از یکدیگر و ارزیابی تاثیر هر کدام از اینها در بررسی روند فعالیت های کشیشان مسیحی اروپایی در ایران دشوار و گاه غیر ممکن است.

بنابراین سیرتاریخی میسیونری در ایران و تحلیل آن چندان ساده نیست. منابع تاریخی فارسی حتی کتابهای فاخر تاریخی، رغبت چندانی به ارائه گزارش فعالیت های کشیشان مسیحی اروپایی نداشته اند. اصولاً غرب و فرنگ جایگاهی مبهم در رسالات و نوشته های این دوره دارد. از این لحاظ مى توان گفت شناخت مسیحیت کاتولیک و بویژه فرقه های آگوستین، فرانسیسکن، دومینیکن،

کارملیت، یسوعیان و کاپوچی‌ها برای ایرانیان دشوار و غیر ممکن بود. حداکثر اطلاعات در خصوص این فرقه‌ها تنها آشنایی علما و روحانیون با اناجیل ترجمه شده عمدتاً از زبان عربی و برخی روایات تاریخی و مذهبی در خصوص مسیح و حواریون بود. آنچه در فصل دوم رساله پیرامون معرفی این فرقه‌ها آمده، اغلب برگرفته شده از متون خارجی و یا ترجمه‌ها است. در همین فصل ارزیابی میزان آشنایی مسیحیان از اسلام و ایران که مقدمه‌ای بر شرق‌شناسی مسیحیان و پاپ می‌باشد، مورد بررسی قرار گرفته است. تحولات اکتشافات جغرافیایی که منجر به حذف جغرافیای انجیلی و نگاه واقع‌گرایانه جهان مسیحیت به مرزهای جغرافیایی بود، از جمله عوامل مؤثر بر فرآیند میسیونری تلقی می‌گردد. همچنین تحولات سیاسی اروپا به مثابه گام بعدی در روند تغییر نگرش تدریجی دنیای مسیحیت نسبت به مرزهای جغرافیای اروپایی و تأثیر به‌سزای آن در روند میسیونری مورد تحلیل قرار گرفته است. اشاره به این تحولات، شامل بررسی وضعیت سیاسی تمام کشورهای است که مناسبات حسنه‌ای با پاپ و کلیسای رومی داشته‌اند. در همین راستا تحولات اقتصادی اروپا که منجر به رشد فزاینده بورژوازی گردید و به عنوان بستر مناسبی برای تحرک جغرافیایی کشیشان مسیحی اروپایی مورد تحلیل و بررسی واقع شده است.

حقیقت آنکه بدون توجه به روانشناسی دوران مورد بحث، تحلیل انگیزه‌های حضور کشیشان مسیحی اروپایی در ایران یا هر نقطه از جهان آنروز ناکامل است بکارگیری این قسمت از فصل چهارم در راستای استفاده از روشهای نوین تحلیل تاریخی در روند حوادث است.

فصل سوم رساله موانع و جاذبه‌های ایران را برای کشیشان مسیحی اروپایی تشریح می‌کند. موانع فعالیت‌های کشیشان مسیحی اروپایی در ایران شامل مسائل جغرافیایی، عرف و آداب ایرانیان، موانع دینی (که از همه مهمتر است) و مسائل و مشکلات سفر در دنیای گذشته می‌باشد. در صدر عواملی علاقمندی کشیشان مسیحی اروپایی به ایران، یقیناً عثمانی ستیزی جایگاهی خاص دارد. همچنین باید به روحیه تساهل و مدارای ایرانیان نسبت به خارجی‌ان اشاره کرد.

فصل چهارم رساله فعالیت کشیشان مسیحی اروپایی تا بر آمدن شاه عباس اول را شامل می‌شود. نقطه اوج فعالیت کشیشان مسیحی در این دوره حضور آگوستین‌های پرتغالی در مناطق هرمز و خلیج فارس بود، که عمدتاً بر اساس اسناد تاریخی روابط ایران و پرتغال به رشته تحریر درآمده است.

عصر شاه عباس اول به تنهایی نیمی از اوج و شکوه و رونق عصر صفوی است و از لحاظ دامنه فعالیت‌های کشیشان مسیحی اروپایی نیز بی‌بدیل می‌باشد که در فصل پنجم مورد بررسی قرار گرفت. سفارت‌های سه گانه « آنتونی دو گوه‌آ » تأثیر فراوان پاپ و کشیشان مسیحی اروپایی بر مأموریت برادران شرلی و حضور مؤثر کشیشان کار ملی در ایران از جمله مظاهر بارز فعالیت کشیشان مسیحی در این دوره است. در عوض اقدامات قاطع شاه عباس در حل و فصل مسأله هرمز و سیادت بخشیدن به حضور ایران در خلیج فارس و بیرون راندن پرتغالی‌ها باعث زوال و ضعف کشیشان آگوستینی در ایران گردید. با همه پیچیدگی‌های فعالیت کشیشان مسیحی در این دوره، توفیقات دینی چندانی نصیب آنها نشد.

فصل ششم در واقع سنجش میزان موفقیت‌های کشیشان مسیحی اروپایی در جمع‌آرامنه‌گرایی و اقلیت‌های مذهبی غیر آرامنه نظیر گرجی‌ها، مسیحیان آشوری، نسطوری، زرتشتیان و ماندایی‌ها است. در میان هیچ کدام از این اقلیت‌ها پیشرفت قابل ملاحظه‌ای برای مبلغان مسیحی بدست نیامد.

در فصل هفتم رساله، کارنامه فعالیت کشیشان مسیحی اروپایی پس از شاه عباس اول تحلیل شده است. در این دوره کشیشان یسوعی و کاپوسن به جمع مبلغان مسیحی اضافه می‌شوند همچنانکه دولت فرانسه نیز به جمع مدعیان حمایت از کشیشان مسیحی می‌پیوندد. در عوض از شدت فعالیت کشیشان آگوستینی پرتغالی کاسته می‌گردد. دوران مورد بحث شاهدهی از شکست قاطع مبلغان مسیحی در ترویج و اشاعه آئین مسیحیت در ایران است. سقوط اصفهان، حادثه‌ای

دردناک برای ایرانیان بود و کشیشان مسیحی اروپایی نیز علیرغم روایت‌های بی‌طرفانه‌اشان از این فاجعه، از آلام و مصایب آن بی‌بهره نماندند.

مجادلات کلامی مسلمانان و مسیحیان در عصر صفویه، عنوان فصل هشتم است در این گفتار شرح مبسوطی از ماهیت مجادلات کلامی و گفتگوهای دینی مسلمانان و مسیحیان ارائه شده است. واقع آنکه سمت و سوی مجادلات کلامی این دوره اصرار لجام گسیخته صاحبان دین بر حقانیت تام و کمال آئین خود و طرد رقیب بود. در همین فصل سرنوشت کشیش «آنتونیودرزوا» رئیس دیر آگوستین‌های اصفهان و ایمان آوردن وی به اسلام و اختیار نمودن لقب «علیقلی جدید الاسلام» تشریح شده است. تبعات ناشی از این تغییر کشیش و مجادلات قلمی که وی پس از آن علیه مسیحیت به راه انداخت، اسباب مهمی در ضعف و ناامیدی کشیشان مسیحی از پیشرفت تبلیغ در میان مسلمانان بود.

سرانجام در فصل نهم فعالیت کشیشان مسیحی اروپایی در عصر افشاریه و زندیه به رشته تحریر درآمده است. عصر نادری از حیث دو کشیش و راهب یعنی «با زن» و «دامیان» مشخص و بارز است. کشیشان کاتولیک مسیحی در این دوره جدال طاقت‌فرسایی با ارامنه کردند که حاصلی جز تحلیل قوای مبلغان کاتولیک نداشت. پس از نادر و بی‌ثباتی‌های مکرر جانشینانش مجالی برای بهبود اوضاع اجتماعی در ایران پیدا نشد و از این لحاظ دامنه فعالیت‌های کشیشان مسیحی در ایران کمرنگ‌تر شد. عصر زندیه از این لحاظ قابل مقایسه با حکومت نادر شاه هم نیست. و تجربه هیأت‌های مختلف مسیحی از ایران حتی در زمان حکومت کریمخان، حکایتی از ناتوانی جامعه ایرانی از ایجاد ثبات و امنیت نسبی برای مدت طولانی بود و لذا کلیه مبلغان مسیحی اروپایی مجموعه اتفاقات جاری در ایران را از جنس «دنیای گذرا» تلقی کردند که بوی بهبودی از این اوضاع بر نمی‌آمد.

فصل اوّل

کلیات

۱- تعریف و تحدید موضوع

موضوع این رساله بررسی روند فعالیت‌های مبلغان مسیحی از آغاز عصر صفویه ۱۵۰۱/۹۰۷ تا خاتمه عصر زندیه و آغاز عصر قاجار ۱۷۹۴/۱۲۰۹ می‌باشد. روابط سیاسی، مذهبی ایران و اروپا اگرچه به عصر باستان باز می‌گردد، اما ظهور مسیحیت بعد تازه‌ای در روابط تمدن‌های باستانی اشکانی و ساسانی با امپراطوری رم بوجود آورد. با آمدن اسلام که مسیحیت را از سر مهر و صلح می‌نگریست، آرایش سیاسی نیروها در پهنه تمدن اسلامی و سپس ایران اسلامی در ارتباط با حوزه تمدنی غرب دگرگون شد. با افزایش دگرگونی‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی در ایران اسلامی، بویژه پس از آمدن مغولان، این رابطه دستخوش دگرگونی‌های مضاعفی شد. از جمله این تحولات توجه روزافزون مسیحیت به مغولان جهت مقابله با اسلام و دعاوی جهانی آن بود. از عصر ایلخانان و تیموریان تا ظهور صفویان آمیزه‌ای از تجارت و مطامع سیاسی که در راس آن تلاش برای ایجاد اتحادی بر ضد امپراطوری تازه به دوران رسیده عثمانی بود، مسیحیت را متوجه ایران کرد. با آمدن صفویان به سال ۹۰۷ - ق/۱۵۰۱م که آغاز دوره موردنظر در این رساله است، این امر بیش از پیش تقویت گردید. اگرچه در عصر سلاطین نخستین صفویه، شاه‌اسماعیل اول (۹۰۷ - ۹۳۰ ق) شاه‌طهماسب اول (۹۳۰ - ۹۸۴ ق)، شاه‌اسماعیل دوم (۹۸۴ - ۹۸۵ ق) و سلطان محمد خدابنده (۹۸۵ - ۹۹۶ ق) حضور مبلغان مسیحی کمتر به چشم می‌آید اما برآمدن شاه‌عباس اول (۹۹۶ - ۱۰۳۸) به شدت مضاعفی به روند ایفای نقش مبلغان مسیحی در ایران داد. بویژه آن که تحولات شگرفی در مناسبات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و دینی اروپا با دیگر قسمت‌های جهان بوجود آمده بود و نهادهای اقتصادی جدیدی که همراه با تغییرات مهم سیاسی اقتصادی در اروپا متولد شدند، در هیأت کمپانی‌های هند شرقی انگلیس، فرانسه، هلند و نیز تجار پرتغالی و اسپانیایی متبلور گشته بود. بدیهی است که دین مسیحیت نمی‌توانست از تحولات مهم اروپا بی‌تأثیر بماند. به هر حال فرق مختلف مسیحی که به ایران آمدند از نوع کاتولیک و شامل، ژوزویت‌ها (یسوعی‌ها) کرملیت‌ها، فرانسیسکن‌ها، کاپوسن‌ها (کاپوچی‌ها) و دومینیکن‌ها بودند.

حکومت صفویان البته وجوه خاصی را دارا بود که در راس آن تشیع و احیای قلمرو ایران کهن به همراه دولتی متمرکز بود و لذا فعالیت مبلغان مسیحی را نیز باید در این راستا ارزیابی نمود. و نیز محدوده جغرافیایی فعالیت کشیشان اروپایی شامل قلمرو حکومت صفویان که در دوره‌های بعد (افشاریه و زندیه) نیز تقریباً به همان اندازه بود، می‌شود. به گونه‌ای که ایالات مسیحی‌نشین قفقاز از جمله گرجستان و ارمنستان را هم دربر می‌گیرد. دوره‌های پایانی حکومت صفویان برای مبلغان مسیحی و بی‌ثباتی ناشی از تهاجم افغانه و خاتمه حکومت صفویان، عرصه را برای مبلغان مسیحی تنگ و محدود نمود. دوران پس از صفویه ایران دستخوش گردابی از جنگ و جدال‌های عصر افشاریه و زندیه شد و به این ترتیب روند فعالیت مبلغان اروپایی در ایران به یکباره کاهش پیدا نمود اگرچه کاملاً قطع نشد. مبلغان مسیحی در این ایام فارغ از انگیزه‌های پیشین نبودند و باید گفت رشته‌ای

ظریف، مجموع فعالیت‌های مبلغان اروپایی را در دهه‌های پس از صفویه تا ابتدای عصر قاجار ۱۲۰۹ق/۱۷۹۴م پیوند می‌دهد که خاتمه دوران مورد پژوهش در این رساله می‌باشد.

۲- بیان مسأله

مسأله اول در این پژوهش پیرامون فعالیت‌های مبلغان مسیحی در ایران عصر صفوی تا ابتدای عصر قاجار می‌باشد. در واقع این مبلغان صرف‌نظر از این که متعلق به کدام فرقه بودند، از لحظه عزیمت از موطن خود تا رسیدن به ایران در هاله‌ای از ابهام قرار دارند. کشف این مسیر جغرافیایی همراه با تحلیل موشکافانه تاریخی برای درک انگیزه‌های واقعی آنها نخستین مرحله از تشخیص مسأله است. یقیناً در این قسمت نباید از اوضاع سیاسی، اجتماعی و دینی اروپا غافل ماند. مسأله دوم مربوط به آمدن این مبلغان به ایران و نحوه رویارویی آنها با ساختار سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و مذهبی ایران است. در این مرحله تحلیل منسجم از ساختارهای متفاوت جامعه ایرانی نکته کلیدی به شمار می‌آید، به گونه‌ای که برخی تفاوت‌های ساختاری موجود میان ایران و اروپا مثلاً در ابعاد اقتصادی و سیاسی برای مبلغان مسیحی، فرصت‌های مناسبی برای اشاعه اهداف خود فراهم می‌نمود و پاره‌های دیگر همچون ساختار مذهبی، دامنه فعالیت‌های آنان را محدود می‌کرد.

مسأله سوم بررسی نگاه جامعه ایران به فعالیت‌های مبلغان مسیحی و میزان آگاهی ایرانیان از انگیزه‌های واقعی آنها است. در این مرحله دقت در آگاهی علما و درباریان نسبت به فعالیت مبلغان مسیحی از اهمیت شایانی برخوردار می‌باشد.

مسأله چهارم در نظر گرفتن روند فعالیت‌های مبلغان مسیحی و توجه به نقاط عطف این فعالیت‌ها است. این مهم با توجه به میزان ارتباطات سیاسی - اقتصادی ایران و اروپا مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

مسأله پنجم توجه به چرایی و چگونگی دامنه فعالیت هر کدام از فرق مبلغان مسیحی در طی دوره‌های مختلف و میزان موفقیت این مبلغان در ابعاد مختلف سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و دینی از یکسو و تشخیص بیشترین میزان موفقیت آنها در هر کدام از حیطه‌های مذکور از جمله جنبه‌های اساسی این پژوهش به شمار می‌آید.

۳- سؤالی‌های اصلی

سؤالی‌های زیادی در روند بررسی فعالیت میسیونری در ایران قابل طرح می‌باشد که عمده‌ترین آنها در این پژوهش عبارت‌اند:

۱- آیا مبلغان مسیحی در آمدن به ایران تعلقات ملی و میهنی خود را به اندازه تعلقات دینی در جریان فعالیت‌هایشان به نمایش گذاشتند؟

۲- آیا مبلغان مسیحی اروپایی توانستند بر جامعه مسلمان ایران از لحاظ تبلیغ آئین مسیحیت تأثیر بگذارند؟

۳- آیا کشیشان مسیحی اروپایی در دوره‌های مختلف حضورشان در ایران توانستند بر اقلیت‌های دینی

مسیحی و غیرمسیحی ایران مؤثر واقع شوند و آنها را به آئین مسیحیت از نوع کاتولیک درآورند؟
۴- آیا پیوندی میان فعالیت‌های کشیشان مسیحی اروپایی و حضور آنها در ایران با اهداف استعماری (سیاسی و اقتصادی) دول اروپایی و از جمله کمپانی‌های اقتصادی اروپایی وجود دارد؟

۴- پیشینه تحقیق

باید پذیرفت در خصوص شناخت کشیشان اروپایی در ایران عصر صفویه، افشاریه و زندیه و فعالیت آنها در ایران، هنوز در آغاز راه هستیم. دور بودن تحقیقات تاریخی از روش‌های نوین پژوهش و نیز عدم دسترسی محققان و مورخان به منابع فراوان اما تقریباً غیرقابل دسترس در بایگانیهای گوناگون کشورهای فرانسه، انگلیس، پرتغال، هلند، ایتالیا و نیز حجم فراوان نوشته‌های کشیشان اروپایی، گذشته از زبان انگلیسی، به زبانهای دولتهای مقتدر آن زمان یعنی پرتغالی، اسپانیایی، هلندی و پراکندگی برخی از این منابع در شبه‌قاره هند و سایر نواحی مستعمراتی اروپائیان کار پژوهش و بررسی فعالیت کشیشان اروپایی را بطرزی عالمانه و منسجم، سخت دشوار نموده است. بر این عوامل باید ذهنیت همیشگی پیرامون این روند تاریخی در ممالک شرق که مانع از نگریستن منطقی به قضایا می‌شود را یادآوری نمود و آن مطلب همانا اصرار بسیاری از محققان مبنی بر پیشقراول بودن کشیشان اروپایی برای آماده کردن حضور استعمار اروپادر شرق و ایران و کشیشان مسیحی اروپایی را یکسره آلت استعمار و مروج آن معرفی کردن است. جای بسی تأسف است که پژوهشگران غربی در خصوص پژوهش پیرامون فعالیت میسیونری در ایران به مراتب بهتر، آسانتر و علمی‌تر می‌توانند دست به قلم ببرند تا یک پژوهشگر ایرانی با موانعی که برشمردیم. هرچند که ایران‌شناسان غربی نیز علیرغم امکانات بالقوه‌ای که در اختیارشان می‌باشد، تاکنون به صورت منسجم به این موضوع نپرداخته‌اند.

۵- روش تحقیق

شیوه تحقیق در این پژوهش توصیفی - تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای است که تحلیل و بررسی منابع اصلی و فرعی و منابع فارسی و غیرفارسی در آن لحاظ می‌شود. از آن جا که پرداختن به روابط ایران و غرب یا بالعکس نیازمند به تحلیلی آگاهانه و بی‌طرفانه و نیز بهره‌گیری از روش و متد مناسب تاریخ‌نگاری است، لذا در فرایند پژوهش سعی خواهد شد که نکات موردنظر به درستی رعایت شود. لازم به ذکر است که با توجه به پندار متعارف اغلب محققان که تمام فعالیت کشیشان مسیحی را برگرفته از نقش آنها در رواج استعمار ارزیابی می‌کنند، ضرورت بکارگیری متد و روش نوین تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری لازم می‌نماید.

۶- نتایج مورد نظر

انتظار می‌رود در این پژوهش بتوان نقاط مبهم و کور بخشی از تحولات تاریخی ایران دوره مورد بحث بویژه در ارتباط با غرب را بررسی و مشخص کرد. از جمله پرتوافکنی بر این امر مهم که آمدن مبلغان مسیحی به ایران دارای چه تبعاتی بود و این تبعات (مثبت و منفی) برای ایران و عالم مسیحیت در چه حد و اندازه‌ای قابل بررسی است. همچنین امید است که نتایج این پژوهش در یک

بررسی علمی به شیوه تاریخ تطبیقی، تصویری صحیح از رخداد‌های جامعه ایرانی را در سده‌هایی که تمدن غرب رو به گسترش بود، امکان‌پذیر نماید. البته نباید فراموش کرد که تأکید اصلی بر نقش مبلغان مسیحی در این فرایند می‌باشد.

۷- معیار ارزیابی میزان موفقیت تحقیق

با توجه به رعایت نکات کلیدی در انجام این تحقیق از جمله استفاده مناسب از کلیه کتب و منابع اصلی و تحقیقاتی، مقالات فارسی و انگلیسی، گزارش‌های اروپائیان، اسناد خطی و نیز با توجه به بهره‌مندی از روش مناسب تاریخنگاری و استفاده از نظرات صاحب‌نظران در مراحل مختلف انجام این رساله، امید می‌رود نتایج مطلوب و موردنظر بدست آید.

۸- بررسی و نقد منابع

در بررسی منابع باید توجه داشت که اصولاً بخاطر موضوع مورد پژوهش که به مبلغان مسیحی اروپایی در ایران اختصاص دارد، منابع اروپایی ناگزیر در تقسیم‌بندی منابع در صدر قرار می‌گیرند. این در حالی است که منابع دست اول یا منابع تاریخی فارسی گذشته از ویژگی‌های نقلی بودن و کم‌توجهی به حوادث اجتماعی، در خصوص مبلغان مسیحی به‌ندرت سخن گفته‌اند. یقیناً پندار دینی مورخان ایرانی و ویژگی‌های خاص کشیشان مسیحی که ذکر فعالیت آنها چندان مقبول طبع جامعه اسلامی و خوانندگان تاریخ نمی‌افتاد در این قضیه موثر بوده است. تا آنجا که فی‌المثل یادداشتهای «شاردن» در خصوص کشیشان مسیحی بسیار مهمتر، دقیق‌تر و به‌تنهایی بیشتر از تمام آثار مورخان فارسی در طول دوران صفویه، افشاریه و زندیه است. «عالم‌آرای عباسی» اثر «اسکندریگ ترکمان‌منشی» که اثری سترگ در تاریخ صفوی و عصر شاه‌عباس می‌باشد، جز اشاراتی گذرا به کشیشان مسیحی اروپایی در ایران نمی‌کند. کشیشان مسیحی هنگامی در تیررس او می‌آیند که برخی حوادث سیاسی، سفارتهای و مأموریت‌های دیپلماتیک مبلغان در ایران آنها را شایسته‌ی اشارتی کوتاه کرده باشد.^۱ مؤلف «تاریخ خلدبرین» «محمدیوسف واله قزوینی» نیز در حد اشارات کوتاه در خصوص کشیشان مسیحی بسنده کرده است.^۲ نوشته‌های «ملا جلال‌الدین منجم‌یزدی» در «روزنامه ملاجلال»^۳ و «افوشته‌ای نطنزی» در «نقاوه‌الآثار»^۴ در خصوص مبلغان مسیحی اروپایی در ایران روزگار شاه‌عباس کبیر در حد اختصار می‌باشد. دوره‌های افشاریه و زندیه هم از این تقیصه‌عاری نیست. بنابراین پژوهشگر این وادی از تاریخهای فارسی تقریباً باید قطع امید کند و حال آنکه در این موضوع منابع اروپایی در صدر قرار می‌گیرند و سیاحان مختلف اروپایی هر کدام که به ایران سفر کرده‌اند در این باب مطالبی نگاشته‌اند.

۱- ر.ک: اسکندریگ ترکمان، عالم‌آرای عباسی، تصحیح اسماعیل رضوانی، تهران، انتشارات چهره، صص ۱۴۲۲ و ۱۴۲۳

۲- ر.ک: محمدیوسف قزوینی (واله) تاریخ خلدبرین، به تصحیح علیرضا خزانی (پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد)، دانشگاه تبریز، ۱۳۷۲، ص ۱۵۰.

۳- ملا جلال‌الدین منجم‌یزدی، روزنامه ملاجلال، به کوشش سیف‌الله وحیدنیا، تهران، انتشارات وحید ص ۴۴۴

۴- محمودین هدایت... افوشته‌ای نطنزی، نقاوه‌الآثار فی‌ذکر الاخیار، به اهتمام دکتر احسان اشراقی تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۲، صص ۳۲ و ۳۳.

الف. منابع اروپایی: اسناد و ترجمه‌ها

شاید مهمترین منبعی که بطور عام برای محققان تاریخ صفوی و بطور خاص برای پژوهشگران عرصهٔ میسیونری در ایران قابل ذکر باشد، گزارشهای کارملیت‌ها (*Chronicle of the Carmelites*) است.^۱ این کتاب به نحو خواندنی و ارزشمندی مکتوبات و گزارشهای کشیشان کارملی و برخی از کشیشان فرق دیگر از جمله آگوستین‌ها، یسوعیان، کاپوچی‌ها و دومینیکن‌ها را تحلیل و معرفی کرده است. می‌توان گفت هرآنچه که کارملیت‌ها در خصوص شاهان صفوی، جامعهٔ ایران، وضعیت تبلیغ آنها در میان مسلمانان، آرامنه و سایر اقلیت‌های مسیحی و غیرمسیحی و تلاش‌های سیاسی و فرهنگی که در این راستا انجام داده‌اند در این کتاب قید شده است. این کتاب در سال ۱۹۳۹ به زبان انگلیسی ترجمه و منتشر شده است و در ایران تنها قسمت مربوط به گزارش کارملیت‌ها از عصر افشاریه و زندیه که مطالب واپسین و اندک کتاب می‌باشد، توسط «معصومه ارباب»^۲ به فارسی ترجمه شده، لکن حجم عمده‌ای از مطالب آن که به تاریخ صفویه مربوط می‌شود کماکان ترجمه نشده باقی مانده است. با اینحال نکته‌ای که در نگارش و ترتیب گزارش‌های کشیشان مسیحی در بخش صفویه کتاب بچشم می‌آید برهم خوردن توالی برخی حوادث است. از جمله آنچه در خصوص آغاز مراودهٔ کارملیت‌ها با شاه‌عباس در صفحات اولیه کتاب آمده در صفحات میانی یا پایانی فصل مربوطه کتاب هم به چشم می‌آید. همچنین برخی از استنادات این کتاب ارجاع به نوشته‌های «دلواله»، «شاردن» و «کمپفر» است که خواندن این آثار بطور مجزاً و مستقل مناسب‌تر از مطالب مأخوذ از این کتب در «گزارش کارملیت‌ها» است. به کوشش «منوچهر ستوده» برخی دیگر از اسناد کارملیت‌ها در کتاب «اسناد پادریان کرملی باقیمانده از عصر شاه‌عباس»^۳ که در همان زمان صفویه بوسیلهٔ کشیشان کرملیت به فارسی نگاشته شده، منتشر گردیده است. همچنین کتاب «اسناد روابط دولت صفوی با حکومت‌های ایتالیا»^۴ قابل ذکر است، که برخی اسناد تازه‌ای از روابط پاپ و نهاد کلیسا با سلاطین صفویه را شامل می‌شود. این کتاب نیز دربر گیرنده اسناد فارسی در موضوع و دورهٔ بحث می‌باشد. برخی از اسناد دو کتاب اخیر در کتب مرحوم نوایی از جمله «اسناد و مکاتبات سیاسی ایران»^۵ به چشم می‌خورد.

ب. منابع اروپایی: سفرنامه‌ها

در میان سیاحان اروپایی شاید هیچ‌یک از آنها از حیث تعصب دینی به پای «پیترو دلواله»^۶ نرسد. او خود نیز به این امر معترف بود. همین ویژگی سبب شده است که اشارات مفصّلی در خصوص

1- *Acharonicle of the Carmelites in Persia, 1939. London volumel.*

۲- ر.ک: گزارش کارملیت‌ها از ایران (دوران افشاریه و زندیه) ترجمه معصومه ارباب. تهران، نشر نی ۱۳۸۱.

۳- منوچهر ستوده (با همکاری ایرج افشار): اسناد پادریان کرملی بازمانده از عصر شاه‌عباس صفوی، تهران، نشر میراث مکتوب. ۱۳۸۳

۴- اسناد روابط دولت صفوی با حکومت‌های ایتالیا، به کوشش محمدحسن کاووسی عراقی، تهران انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۷۹

۵- عبدالحسین نوایی: اسناد و مکاتبات سیاسی ایران از ۱۰۳۸ تا ۱۱۰۵، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۶۰

۶- پیترو دلواله: سفرنامه‌ی پیترو دلواله، ترجمه محمود بهفروزی. تهران نشر قطره، ۱۳۸۰ جلد ۱ و ۲

مسائل مذهبی و مجادلات کلامی میان مسلمانان و مسیحیان، درهم آمیختگی فعالیت سیاسی با ابعاد دینی کشیشان اروپایی و اهداف دیگر کشیشان اروپایی عصر شاه عباس داشته باشد. روابط شاه عباس با پرتغالی‌ها و از همه مهمتر مسأله «عثمانی‌ستیزی» اروپائیان و نقش مجدانه کشیشان مسیحی اروپایی در این خصوص از جمله مطالب مهم دل‌واله است. «فیگوتروا» مأمور سیاسی اسپانیا در سال ۱۶۱۴/۱۰۲۳ق از طرف دولت اسپانیا مأمور مذاکره با شاه عباس در خصوص عقد تجارت ابریشم و جنگ علیه عثمانی شد. شاه اسپانیا او را که یک نفر غیرکشیش بود به سفارت فرستاد وی در سال ۱۶۱۷/۱۰۲۷ق به ایران رسید. نوشته‌های او ضمن آنکه به اوضاع داخلی ایران و شخصیت شاه عباس اشاره می‌کند، از اوضاع دینی و ترکیب جمعیتی سکنه ایران و حتی اطلاعاتی از تاریخ ایران باستان، مطالبی آورده است. وی به آرامنه و فعالیت برخی از کشیشان مسیحی نیز توجه درخوری نموده است.^۱

«آدام اولتاریوس» در عصر شاه صفی به سال ۱۰۴۷ ق / ۱۶۳۷م از راه سلطانیه، قزوین و کاشان به اصفهان می‌آید. وی سیاح تیزبینی بود که توجه خاصی به روحیات ایرانیان داشت. و در پناه این توجه بود که گلستان سعدی را با کمک یک ایرانی به زبان آلمانی ترجمه نمود. با این حال اولتاریوس نیز همچون اغلب سیاحان اروپایی نسبت به آئین مسیحیت احساسات متعصبانه‌ای داشت و به همین خاطر وی هنگامی که از واقعه اعدام «رودلف اشتادلر سوئیسی» یاد می‌کند با لحنی کاملاً همدلانه نسبت به این مسیحی سخن می‌راند.^۲

هنگامی که از «شوالیه شاردن» صحبت می‌شود گویی از یک ایرانشناس یاد می‌کنیم. وی در ۲۲ سالگی برای نخستین بار به ایران آمد و پس از آن نیز سه مرتبه دیگر از ایران دیدن نمود. مسافرت‌های او در ایران طولانی و با تأمل و دقت شگرفی نسبت به گذشته ایران و روزگار خود همراه بود. وی با آنکه در ایام پس از شاه عباس اول و در عصر شاه عباس دوم و شاه سلیمان به ایران آمد، لکن از اوضاع عصر شاه عباس نیز اطلاعات ذیقیمتی همراه با تحلیل وقایع ارائه می‌دهد. از آنجا که وی با آداب و رسوم و زبان فارسی کاملاً آشنا بود تحلیل همه‌جانبه‌ای از ایران عصر صفوی ارائه نمود که در قبل و بعد از او سابقه‌ای پیدا نبود و نیافت. شاردن فرانسوی بود و لذا فعالیت کشیشان کاپوسن را نیز به خوبی تحلیل نموده است، چرا که فرقه مذکور تقریباً فرقه‌ای فرانسوی بود. شاردن از تحولات میسیونری در ایران و سایر نواحی جهان، بخوبی مطلع بود و همنشینی‌های مکرری با «رافائل دومانس» داشت. وی در خصوص فعالیت ناکام کشیشان مسیحی اروپایی در جمع آرامنه اطلاعات مهمی ارائه می‌دهد و از آنجا که طی اقامت طولانی و پربارش در ایران با اصفهان بخوبی آشنا بود. و منطقه جلفای نو (در اصفهان) را بخوبی می‌شناخت لذا بسیاری از مطالب او خواندنی و درخور اعتماد می‌باشد.^۳

۱- فیگوتروا دن گارسیا دسیلوا، سفرنامه فیگوتروا ترجمه غلامرضا سمعی، تهران، نشر نو، چاپ اول، ۱۳۶۳.

۲- آدام اولتاریوس: سفرنامه آدام اولتاریوس (اصفهان خوئین شاه صفی) ترجمه حسین کردبچه، تهران. انتشارات کتاب برای همه، ۱۳۶۹.

۳- ژان شاردن: سیاحتنامه شاردن، ترجمه محمد محمدلوی عباسی، تهران، امیرکبیر. ۱۳۳۸ ش، (۱۰ جلد)